

UNA INTRODUCCIÓ AL PROJECTE KANTIÀ

Ramon ALCOBERRO

El projecte kantià.

Tota la filosofia kantiana no és altra cosa que un llarg esforç per respondre una pregunta: “Què pot assolir legítimament la raó?” Aquesta qüestió es subdivideix en tres qüestions que contenen com diu ell mateix “tot l’interès de la meva raó, tant especulativa com pràctica”. Les qüestions són: “Què puc conèixer?”, “Què he de fer?” i “Què m’és permès d’esperar?”. La primera pregunta és la de la “Crítica de la Raó pura” (1781) i les altres dues apareixen sobretot als “Fonaments de la metafísica dels costums” (1785) i a la “Crítica de la Raó pràctica” (1788).

Aquestes tres qüestions mútuament implicades –i no només la primera– constitueixen el problema de la raó. La primera pregunta és teòrica, la segona és pràctica i la tercera resulta, al mateix temps, teòrica i pràctica. El fet que es responguin en textos diferents no ha de fer oblidar la unitat de la recerca que mena Kant. Per a ell la raó és una i única, tot i que s’expressi en dos aspectes: especulatiu (o raó teòrica) i pràctic (moral). La primera Crítica posa les bases que fan necessària la moralitat i la segona resulta incompreensible sense la prèvia refutació de tota metafísica dogmàtica.

A l’engròs hom pot dir que la primera Crítica tracta de la raó sota l’aspecte de la intel·ligència, la segona sota l’aspecte de la voluntat i encara la tercera –la Crítica de la Facultat de Jutjar– es refereix a la raó sota l’aspecte del sentiment que uneix intel·ligència i voluntat. La finalitat última del projecte kantià és retornar a la raó tota la seva extensió.

El racionalisme tradicional havia reduït la raó al nivell teòric o especulatiu. La filosofia esdevenia així una mena de joc teòric, que permetia dir-ho tot sense comprometre’s a res. Però Kant és un home de la Il·lustració i creu que la veritable filosofia ha d’estar implicada en la vida. I per tant raó pura i raó pràctica es necessiten i s’impliquen mútuament. El projecte kantià és incompreensible si no s’assumeix que la teoria del coneixement mena a l’ètica.

Sovint es dona una imatge un xic ridícula de Kant: el filòsof solter, tímid i maniàtic que mai no havia sortit de la petita ciutat bàltica de Königsberg, l’home que vivia d’abstraccions. Però això és un error greu: coneixia molt bé la filosofia europea del seu temps (era amic d’una família de comerciants anglesos instal·lats a Königsberg, que li feien arribar les darreres publicacions de Londres) i tenia corresponsals arreu del món germànic. El seu projecte filosòfic no s’entén si no es comprèn que Kant és un il·lustrat i un cosmòpolita. Si vol fer una crítica de la Raó és perquè precisament el seu segle, el de les Llums, es considera a si mateix el

segle racional per excel·lència i perquè la racionalitat és, estrictament la marca de l'humà. La raó i l'home són estrictament el mateix. Per això la tasca de clarificar la racionalitat és tant com la tasca de posar en clar la humanitat.

A la "Lògica" del 1800, Kant declara que les tres preguntes en el fons es poden resumir en una mateixa qüestió: "què és l'home?". I òbviament l'home és un ésser inevitablement i inseparable dotat de racionalitat i de llibertat. Una crítica de la raó ha de ser atent a tots dos elements.

El paper de la crítica de la raó pura

A la Crítica de la Raó pura, la recerca kantiana s'adreça a la possibilitat i a l'estatut de la metafísica en tant que ciència (val a dir: en tant que saber rigorós i demostratiu). Aquesta recerca té plena justificació per l'estat d'aquesta disciplina al llarg dels segles i específicament al llarg del segle XVIIIè on dues maneres diferents i contradictòries de comprendre la racionalitat (la cartesiana-leibniziana i l'empirista) pugnen entre elles. Un segle que s'anomena a sí mateix "de la Raó" no pot acceptar que dos models contraposats de racionalitat competeixin entre sí. El projecte kantianista pretén al mateix temps establir la validesa del coneixement i la impossibilitat de la metafísica, que és incompatible amb la idea de ciència vigent després de Newton.

Mentre que la ciència amb Newton ha arribat a un estat de majoria d'edat i de certesa objectiva, la metafísica continua essent el regne de l'anarquia, un guirigall, on les opinions es contradueixen sense que ningú no convenci ningú i oscil·lant del dogmatisme (cartesià) a l'escepticisme (humeà). Els científics es posen d'acord i la ciència física progressa; en canvi el més absolut desfici regna al camp de la filosofia on es continuen debatent les mateixes qüestions que ja discutien Plató i Aristòtil fa milers d'anys. Es com si la filosofia visqués en una mena d'estat de natura, on tot s'hi val.

L'esforç de Kant consistirà, precisament, a convertir aquest estat de natura en un estat jurídic, legislatiu, on la raó tingui una estructura, un ordre i una valor objectiu. La racionalitat necessita un estatut que no sigui arbitrari (com ho és el dret positiu i contingent) sinó que arrela en les coses, com el dret natural. L'actitud kantiana no és mai la de preguntar "Quid factis?" sinó "Quid juris?". D'aquí una noció central en Kant: la de "tribunal de la crítica". Tota la Raó pura podria llegir-se com els "considerants" d'un judici.

Per tant la investigació kantiana no té mai un caire psicològic. Es vol, al contrari, estrictament lògica. No té la pretensió d'explicar com apareixen o desapareixen les representacions en la consciència, sinó quin valor tenen les impressions i les idees des del punt de vista de la veritat. El problema que interessa Kant no és el de la causa, sinó el del fonament dels judicis. Kant no estudia cap objecte en particular, sinó la possibilitat que té la raó de pensar un objecte. Li interessa el "com", la forma –o la manera– en què raonem, i el límit que hi ha implícitament o explícitament en la nostra capacitat de raonament.

La racionalitat humana ha de tenir una estructura i uns límits i la tasca de la filosofia és clarificar-los. Si tinguéssim un coneixement absolut (el que Kant anomenarà un “coneixement noümenic”) i il·limitat, ja no seriem humans. Intuir que aquest absolut existeix és ja una conquesta suficient de la racionalitat humana. Es tracta d’anar fins al límit del que la racionalitat pot esbrinar, però no pas de traspassar-lo perquè, en aquest cas, cauríem en la mística o en la manca de sentit però seriem infidels a la raó.

No es pot comprendre el kantisme sense acceptar aquesta idea de limitació pròpia de la racionalitat. Som éssers finits, amb coneixements limitats: la tasca de la filosofia és clarificar-los.

Hi ha hagut una filosofia que, abans del criticisme kantià, ha caigut en l’error de creure que hom podria assolir un coneixement absolut. Es tracta del dogmatisme (cartesià), que Kant considera com un veritable despotisme perquè a partir d’un primer principi (el cogito) pensava que podria donar un fonament universalment vàlid a tots els coneixements possibles. Kant admirava l’intent cartesià de construir un coneixement universal i a priori, però aquest intent ha fet fallida per dogmàtic.

Per l’altra banda els empristes també han comès l’error simètric contrari: creure que mai no seria possible saber res de cert i que tot sempre serien suposicions i meres hipòtesis provisionals. No és estrany que davant d’aquest desgavell de la raó, els pre-romànics acabessin dient que la raó era quelcom contradictori i que només la subjectivitat i la imaginació ens podien explicar el món. El projecte kantià és, doncs, el de repensar la racionalitat, (la seva estructura, les seves funcions, els seus límits i la seva legitimitat) de soca-rel.

Però alhora la Crítica prohibeix tota especulació: qualsevol afirmació que no està ben fonamentada i justificada per la determinació de les condicions del raonament ha de ser eliminada: no hi ha lloc en la racionalitat per a la subjectivitat i el sentimentalisme. La filosofia de Descartes pretén explicar “tot” el món: Això seria tant com fer una filosofia des del punt de vista de Déu. Però com a il·lustrat, Kant vol bastir una filosofia des del punt de vista de l’home, que és un ésser fet de racionalitat. Necessitem una filosofia que no ens humiliï dient que no podem saber res de cert (com pretén l’escepticisme de Hume), però que no ens deixi en mans de la subjectivitat i l’emotivisme més delirant (com el preromanticisme) i que tampoc no caigui en el dogmatisme de les idees innates (com el racionalisme cartesià i leibnizià).

El kantisme, a diferència de les filosofies de Descartes i Hume, no es limita a ser una filosofia del “jo” que té la pretensió de conèixer. Es més aviat un esforç per posar en relació el jo, el món i la capacitat de coneixement (actiu i passiu). Mentre Descartes defensa un “jo” que podríem considerar “fort” (que domina el món, que pot deduir qualsevol veritat des de la universalitat del cogito) i Hume postula un jo “feble” (un “feix d’impressions i sensacions diferents”, un “teatre filosòfic”), per a Kant, el jo, el món i la capacitat “passiva” de la raó que percep són tan importants

com l'activitat constructiva de la racionalitat. Kant sap que el pensar és infinitament més valuós que conèixer. I ell tria analitzar el pensament ordenat, coherent, sotmès a regles... Allò que no podem conèixer (el noumen, la cosa en si) pot ser tal vegada pensat, potser com una ombra, malgrat –per usar un “dictum” de Wittgenstein–no pugui ser dit, ni expressat d'una manera significativa.

En definitiva, el paper de la Crítica de la raó pura serà anar més enllà del dogmatisme (racionalista), de l'escepticisme (empirista) i de l'emotivisme (preromàntic) sense traïr l'objectivitat racional d'un pensament que es vol legislador, és a dir, universalista i il·lustrat.

El “lema” de la Crítica de la raó pura i el sentit del projecte kantian.

La Crítica de la Raó pura en la segona edició ve precedida d'un paràgraf en llatí que recull un text de la “Instauratio magna”, el llibre de teoria de la ciència del canceller renaixentista Francis Bacon que sovint s'esmenta com antecedent de Kant. El text que comença amb la famosa frase “De nobis ipsis silemus” [“De nosaltres mateixos callem”] és prou curt i mereix ser recollit íntegrament. Amb paraules de Bacon, Kant resumeix el seu propi projecte:

“De nosaltres mateixos callem. Desitgem, però, que la qüestió aquí tractada no sigui considerada com una mera opinió, sinó com una obra i que es tingui per cert que no assentem les bases de cap secta o de cap idea ocasional, sinó les de la utilitat i la dignitat humanes. Desitgem, doncs, que, en interès propi, ... es pensi en l'interès general ... i es participi a la tasca. De la mateixa manera, que no s'esperi de la nostra instauració que sigui quelcom infinit o sobrehumà, perquè en realitat és el termini adient i la fi d'un error inacabable”.

Si s'observa el text, ens adonem que a la primera frase ja es nega que l'obra sigui quelcom purament subjectiu: No es tracta de dir allò que jo (personalment) penso, sinó allò que constitueix l'estructura mateixa de la racionalitat –més enllà de la “mera opinió”, purament circumstancial i sectària.

I es tracta de fer-ho no pas d'una manera especulativa, sinó en pro de “la utilitat i la dignitat humanes”. Analitzar la raó és tant com analitzar l'home. I es tracta de fer-ho posant “termini adient” a l'error inacabable que representen el dogmatisme i l'escepticisme. No és una tasca sobrehumana (perquè ningú no sabrà mai que hi ha més enllà de l'humà, en el nivell de l'absolut noumènic. Allò que es pretén en la crítica és, parafrasejant Foix “en mig d'orats i savis, raonar”.

Kant contra Hume?

Kant, com tots els filòsofs del seu moment, va començar essent un filòsof racionalista (a l'Alemanya del seu temps era obligatori, per llei, ensenyar filosofia comentant un manual escrit per Wolff, un deixeble de Leibniz). El propi Kant va dir que descobrir Hume havia estat per ell “despertar del somni dogmàtic” [del

cartesianisme]. Però també la posició filosòfica de Hume se li va acabar per fer insostenible. L'escepticisme radical no té resposta a la pregunta sobre per què les coses continuaran previsiblement essent tal com són. Per al filòsof escocès no hi ha diferència entre que un fet vingui després d'un altre i que un fet sigui causat per un altre. La causalitat no és més que un "costum" sense més garantia que el fet que (psicològicament) ens hi hem anat acostumant per una repetició constant.

Segons Hume, més enllà dels raonaments abstractes sobre quantitats i nombre (geometria i matemàtica) o de raonaments experimentals sobre qüestions de fet i d'existència, només hi ha sofismes i il·lusions. La metafísica és quelcom que s'ha de llençar al foc, tal com conclou la "Investigació sobre l'enteniment humà".

La posició de Hume arruïna, òbviament, qualsevol possibilitat de coneixement. Si el coneixement consisteix exclusivament en el que està donat en l'experiència –i no en res més!– llavors es produiria la fallida de tots els conceptes no-empírics que necessàriament hem d'emprar per parlar sobre la realitat i per comprendre-la. Recordem que per a Hume conceptes com "substància", "causa" o "jo" no tenen sentit. Kant s'oposa aquí a Hume d'una manera prou clara: tota la crítica de la Raó pura serà un intent de refermar que hi ha coneixement (és a dir es pot saber coses segures i certes més enllà del coneixement provinent de les impressions sensibles sense, tanmateix, caure en el cul-de-sac de les idees innates.

En la Crítica kantiana, Descartes té raó en un cert aspecte (hi ha idees a priori), tot i que no el tingui en d'altres (les idees innates no serveixen si no s'apliquen a la percepció sensible, en l'espai i en el temps) i Hume té també raó en un cert aspecte (el coneixement s'origina en la sensibilitat) tot i que no el tingui en un altre (a més de la sensibilitat passiva ens cal l'enteniment actiu). El projecte kantianista és, doncs, el de superar les limitacions dels conceptes de raó que proposaven racionalisme i empirisme i posar amb la Crítica el fonament d'una racionalitat pròpiament il·lustrada.

Kant i Newton.

Una influència fonamental en Kant és la de Newton, la física del qual va conèixer a través del seu mestre Martin Knutzen. Així com el cartesianisme és difícilment comprensible sense la petja de Galileu, Kant està molt influït per l'obra (i pel mètode de Newton). La força de gravetat i la llei matemàtica que la descriu (proporcional al producte de les masses i inversament proporcional al quadrat de la distància que els separa) permeten explicar coses tan diverses com la caiguda dels cossos, el moviment dels planetes i dels cometes, les marees i l'aplanament de la Terra pels pols.

El mètode i els descobriments de Newton se situen als antípodes de les demostracions a priori de la física geomètrica cartesiana. Newton no és un deductivista, com Descartes, sinó que el seu mètode és ferrenyament inductiu. Com dirà Newton al principi del llibre III dels "Principis matemàtics": "les qualitats dels cossos només són conegudes per experiències".

Però allò que Kant creu haver entès –i el que li servirà per a comprendre com funciona la raó– a partir del model conceptual que significa l'obra newtoniana és que els conceptes matemàtics no designen allò que les coses són en elles mateixes sinó tan sols la manera de la seva representació, que ens permet relligar tots els fenòmens d'una manera coherent. Newton al "Prefaci" dels "Principis matemàtics de la filosofia natural (maig, 1687) diu que: "Tota la dificultat de la filosofia [física] sembla consistir a buscar les forces de la natura a partir dels fenòmens dels moviments que produeixen i a demostrar, a continuació, altres fenòmens a partir d'aquestes forces". La idea és que, en Newton, les matemàtiques permeten donar una expressió regular del comportament dels cossos, però no ens forneixen una explicació de les seves propietats. Sempre en Newton el punt de partida és l'observació dels fenòmens.

Kant recollirà dues grans intuïcions a partir de l'obra newtoniana.

?? La idea que l'observació i la raó han de col·laborar (i que la raó no és res sense observació empírica), que serà un dels nuclis del mètode kantianà.

?? La idea que no hi ha ordre, legalitat, "raó" com una regla anterior als fenòmens concebible i expressable a priori. Sense experiència no podrem mai copsar a priori la raó dels fenòmens i el seu encadenament.

Per a Kant el veritable mètode del coneixement metafísic seria, en el fons, el mateix que Newton ha introduït en física: recercar mitjançant experiències segures les regles a través de les quals es produeixen determinats fenòmens de la natura. Experiència i regla han de col·laborar i no es pot pensar que la regla sigui útil per a res mancada de l'experiència.

La clau del misteri: la "Dissertació" del 1770

Un text important a l'hora d'introduir-se en l'obra de Kant és la "Dissertació" del 1770 en què analitza el desacord –la discordància– que es produeix entre la nostra facultat sensible i la nostra facultat intel·lectual. El problema que se li planteja és la fallida de la tradició cartesiana (Leibniz, Wolf...) que ha volgut intel·lectualitzar els fenòmens, sotmetent-los a un sistema conceptual, sense adonar-se que les coses tenen també una forma sensible que cal respectar.

Kant es veu obligat a diferenciar entre:

.- Per una banda el principi de la forma del món sensible, que conté la raó del lligam universal de totes les coses considerades com a fenòmens, és a dir, en relació a la sensibilitat pròpia de l'esperit humà.

.- Per l'altra el principi de la forma del món intel·ligible, a través del qual, es relliguen totes les coses, tal com existeixen en si, i no com se'ns presenten.

Els principis que donen forma al món sensible són per a nosaltres l'espai i el temps. Espai i temps constitueixen les coordenades a través de les quals la nostra intuïció cospa la unitat del món sensible. Espai i temps són condicions subjectives; no indiquen per a res la "manera de ser" de les coses, sinó la nostra forma de conèixer-les.

Faltaria, doncs, trobar un principi formal del món intel·ligible. Si per la sensibilitat ("en" l'espai i "en" el temps) copsem un món d'objectes contingents, resulta –però– que el principi que ens permet comprendre la coordinació dels objectes que ens arriben pels sentits no pot ser entès sense un fonament comú (metafísic) que faci possible la coordinació i la comprensió unitària d'allò que la sensibilitat ens mostra com a dispers i contradictori.

En una carta a Marcus Herz (21 febrer 1772) Kant diu que "la clau de tot el misteri de la metafísica" és el de trobar el lligam entre les nostres representacions (el que tenim a la ment) i els objectes als quals es vinculen. En altres paraules, la contradicció entre racionalisme dogmàtic i empirisme escèptic rau en la dificultat d'explicar com és possible que una representació (la consciència d'una impressió sensible...) pugui representar alguna cosa i correspondre a un objecte exterior a mi.

La resposta kantiana a aquesta dificultat consisteix a desplaçar la qüestió de la sensibilitat. Afirma que mai no coneixem les coses "tal com són", sinó que les coneixem "tal com les percebem", és a dir, com a "fenòmens". Però cal fer atenció: el fenomen no serà per a Kant allò que apareix, sinó la forma en què alguna cosa se'ns fa present. En altres paraules: no sabem –ni podem saber– com són les coses en elles mateixes (d'això en dirà: noümens), sinó que allò sobre el que podem tenir coneixement és de la manera com ens apareix.

D'una manera més tècnica, podem dir que el problema de la Crítica kantiana és el de l'aplicació de les nostres representacions intel·lectuals a les representacions sensibles. Una cosa es pot entendre, doncs, en dos sentits diferents: la cosa com se m'apareix (fenomen) i la cosa com és en ella mateixa (noümen). Com repetirà a la Crítica de la Raó Pura, els objectes "en sí" no poden ser coneguts sinó és en el fenomen, val a dir en la intuïció sensible.

Amb una sola i important excepció –els fins bons en moral– el nostre enteniment no és la causa dels objectes. En el camp de la moralitat quan vull el bé, la simple representació sensible d'aquest bé produeix una determinació real de la meua voluntat; però quan em represento, per exemple, una relació causa-efecte això no provoca cap encadenament dels fenòmens.